

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΤΡΙΒΩΝ

ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ
ΜΙΑ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Μαρία Μάρκου*

Τον Μάρτιο του 2001 υποστηρίχθηκε στον Τομέα Πολεοδομίας-Χωροταξίας του ΕΜΠ η διατριβή μου με τίτλο *Μορφές και διαδικασίες οικειοποίησης του χώρου στο δυτικό τμήμα του λεκανοπεδίου Αττικής. Η περίπτωση του Δήμου Μοσχάτου*, με την επίβλεψη της καθηγήτριας Ε. Παναγιωτάτου. Αντικείμενο της διατριβής είναι η ανάλυση των κοινωνικών πλαισίων μέσα στα οποία οι κάτοικοι της πόλης επιλέγουν τους τόπους ανάπτυξης των δραστηριοτήτων και των σχέσεών τους.¹ Η ανάλυση βασίζεται σε εμπειρική διερεύνηση των χωροθετικών πρακτικών και των νοητικών αναπαραστάσεων του χώρου στο Δήμο Μοσχάτου και επικεντρώνεται στις διαφοροποιήσεις των πρακτικών και των απόψεων με κριτήρια κοινωνικοεπαγγελματικής κατηγοριοποίησης του πληθυσμού.²

Ο χώρος διερεύνησης χαρακτηρίζεται από εκτεταμένη διαπλοκή χρήσεων, βρίσκεται στις παρυφές του Ελαιώνα και στην ακτίνα επιρροής των δύο μητροπολιτικών κέντρων και δέχεται τις πιέσεις της βιομηχανικής κρίσης από τη δεκαετία του '70, όταν η παραδοσιακά υψηλή εργατική του συνιστώσα αρ-

χίζει να υποχωρεί σε όφελος των μεσαίων στρωμάτων. Αν και οι μεταναστευτικές εισροές συνεχίζονται, η μεταβολή αυτή φαίνεται να οφείλει περισσότερο στις εγγενείς ανελκτικές τάσεις παρά στις μετακινήσεις, αφού η ισχυρή τάση εντοπιότητας συνδέεται με την κοινωνική ενσωμάτωση και την ικανότητα αναδιάρθρωσης της τοπικής παραγωγικής βάσης.³ Έτσι, στο παράδειγμα του Μοσχάτου η διαδικασία κοινωνικής οικειοποίησης του χώρου εμφανίζεται ως στοιχείο της τοπικής αναπτυξιακής δυναμικής.

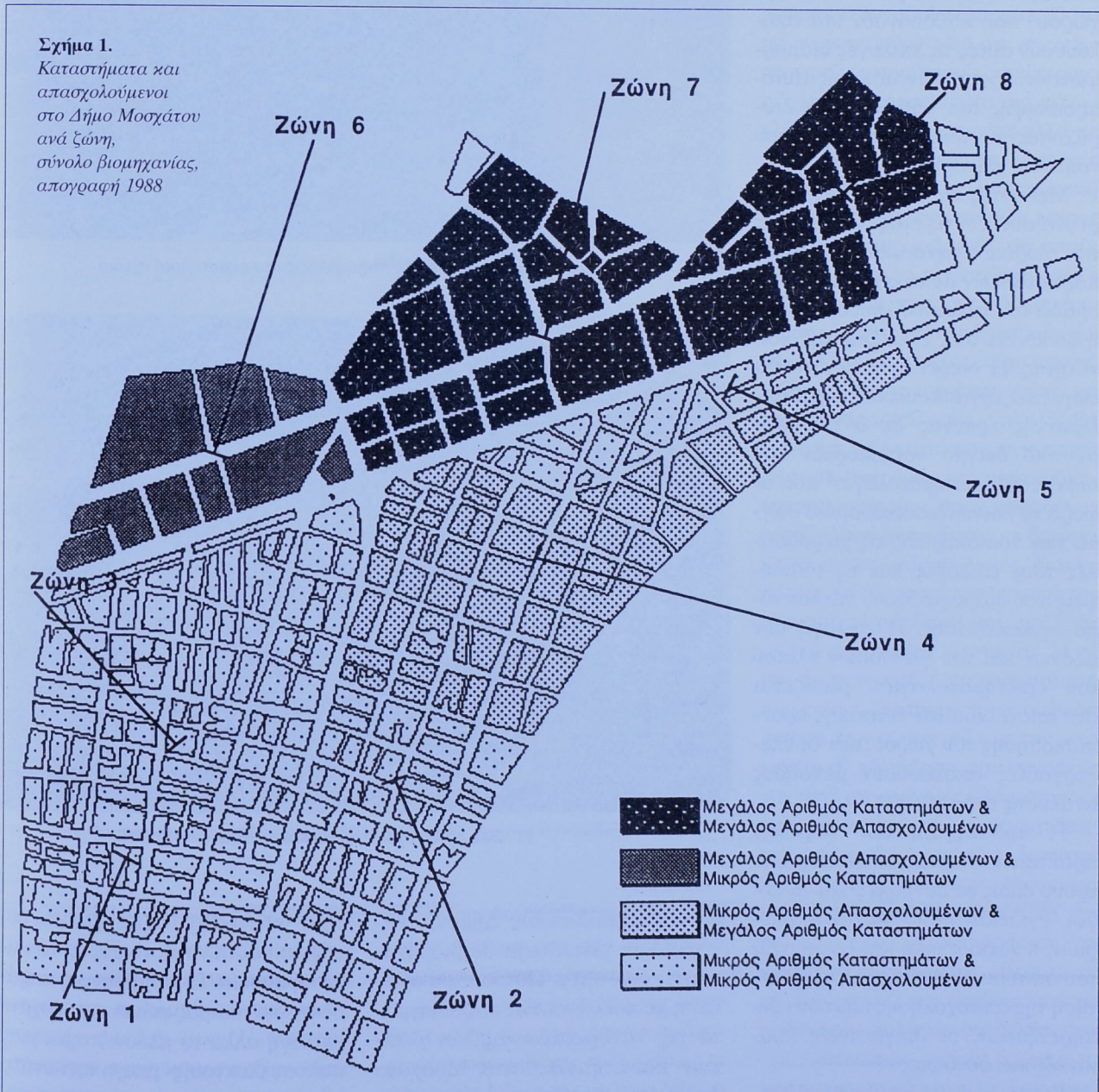
Στο πλαίσιο μιας παράδοσης προσέγγισης του χώρου ως μέρους των σχέσεων παραγωγής και ως συνθήκης επικοινωνίας,⁴ η έρευνα θέλει ν' αναδείξει εμπειρικά τον εμπρόθετο και νοηματοδοτικό χαρακτήρα των συλλογικών δράσεων που στρέφονται στο χώρο, μιλώντας στην ουσία για κοινωνικές ομάδες σε διάλογο με την πόλη και δυνάμει της πόλης - ειδοποιού ανθρωπολογικής συνιστώσας του νεωτερικού σύμπαντος. Μελετώντας τις μορφές οικειοποίησης του χώρου στο πλαίσιο των αναγκαιοτήτων και των στρατηγικών που αναπτύσσονται στο επίπεδο της

* Διδάκτωρ ΕΜΠ, e-mail: elydak@tee.gr.

κοινότητας, θέλει ακόμα ν' αναδείξει το χωρικό προσανατολισμό των σχέσεων αλληλεπίδρασης,⁵ δεδομένης της ανισομερούς συσσώρευσης κοινωνικών διαθεσίμων και, συνεπώς, της λειτουργίας ιδίων μηχανισμών ανάπτυξης στους τόπους που συνθέτουν την πόλη.

Οι αναγκαιότητες δεν αντιπροσωπεύουν στην έρευνα προϊόν νομοτελειακών εξελίξεων αλλά προσωρινό αποτέλεσμα διαπραγματεύσεων, όπως και οι στρατηγικές δεν αντιπροσωπεύουν σχέδια συνειδητά διαμορφωμένα αλλά γενικά σχήματα οργάνωσης της δράσης, τα ο-

ποία περιέχουν συνήθειες ή αναπαραστάσεις συγκροτούμενες στο πλαίσιο μιας κουλτούρας που νοείται ως ρεπερτόριο ικανοτήτων για την κοινωνική δράση.⁶ Η οικειοποίηση του χώρου αντιπροσωπεύει μια διαδικασία που εξελίσσεται ταυτόχρονα σε πρακτικό και συμ-

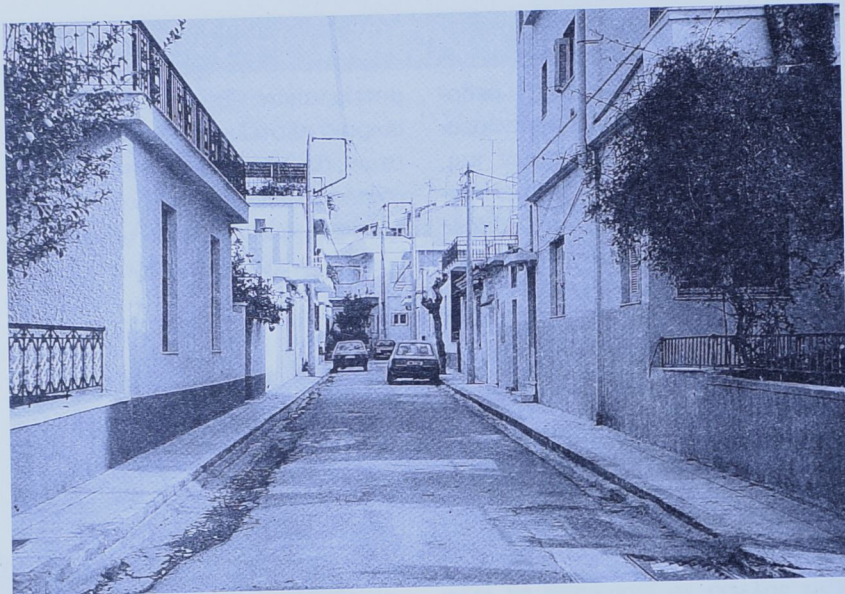

βολικό επίπεδο και που, χωρίς να ολοκληρώνεται τοπικά, υφίσταται την έλξη των ποικίλων πόλων του αστικού πεδίου. Αν μέσα από τις χωροθετικές τους επιλογές, οι ομάδες του αστικού πληθυσμού διαφιλονικούν το ρόλο τους στην αστική δυναμική ως σύστημα δυναμικών, οι συλλογικές αναπαραστάσεις του χώρου⁷ που καθοδηγούν και ακολουθούν αυτές τις επιλογές διαμορφώνουν όρους φαντασιακής αυτοπρόσληψης των ομάδων, προσδιορίζοντας το τοπικό ως μέρος του νοητικού χάρτη της πόλης.

Με αυτές τις παραδοχές, η έρευνα συνδέει τις διαφοροποιήσεις των χωρικών πρακτικών και αναπαραστάσεων με το ρόλο που κάθε ομάδα του τοπικού πληθυσμού έχει ή διεκδικεί στις εξελίξεις της κοινότητας. Η διερεύνηση συνίσταται στην επεξεργασία υλικού δειγματοληπτικής έρευνας σε αντιπροσωπευτικό δείγμα νοικοκυριών του δήμου, με ερωτηματολόγιο⁸ που αφορά το κοινωνικοοικονομικό στίγμα των νοικοκυριών, τις χωροθετικές τους επιλογές και τις αντιλήψεις που διαμορφώνουν για τον τόπο εγκατάστασης. Η επιλογή των αξόνων και του γλωσσικού υλικού του ερωτηματολογίου βασίζεται στα αποτελέσματα ποιοτικής προεπισκόπησης του χώρου, και οι επεξεργασίες ακολουθούν μεθόδους ανάλυσης δεδομένων.

Η προσέγγιση των χωρικών πρακτικών στηρίζεται σε παραμέτρους όπως οι συνθήκες και οι λόγοι εγκατάστασης των νοικοκυριών, η χωροθέτηση και λειτουργία του δικτύου συγγενείας, η χωροθέτηση της απασχόλησης και των εξυπηρετήσεων, οι στεγαστικές πρακτικές και συνθήκες.

Κύρια διαπίστωση η χαρακτηριστική συσπείρωση των δράσεων και των σχέσεων στο εσωτερικό ή το ά-

Ιδιωτικοί δρόμοι. Αυθαίρετες παρεμβάσεις στο ορμωτικό σχέδιο

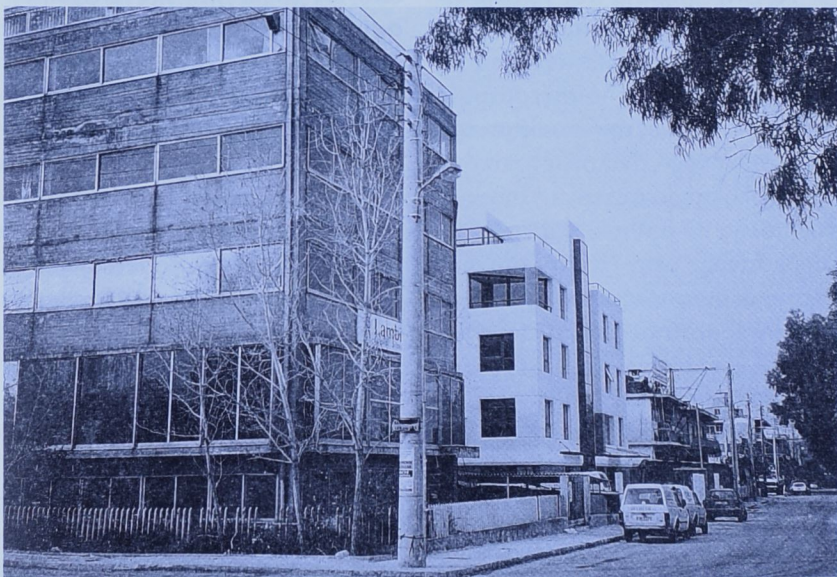
Στα προσφυγικά: παλιό κατάστημα

μεσο περιβάλλον του Δήμου, αναγνωρίσιμη γενικότερα σε βιομηχανικές κοινότητες. Ωστόσο, σε αντίθεση με πολλά από τα παραδείγματα της «ανθρωπολογίας των αστικών κοινοτήτων»,⁹ στο Μοσχάτο δεν έχουμε να κάνουμε μ' ένα χώρο κλειστό λόγω της κυριαρχίας μιας δραστηριότητας, αλλά με μια κοινό-

τητα που διατηρεί αξιοσημείωτη συνέχεια και συνοχή, όντας σε ανελλιπική πορεία. Η βιομηχανική παράδοση δεν διαμορφώνει την έσχατη επιλογή αλλά το πλεονέκτημα μιας πολυσυλλεκτικής μικροκοινωνίας, ανοικτής στην ευρύτερη αγορά εργασίας. Οι εσωστρεφείς χωροθετικές συμπεριφορές αντιπροσωπεύ-

Κηφισός: η Ηλεκτρική

Σύγχρονες μονάδες μεταποίησης μέσα στην περιοχή κατοικίας

ουν πράγματι επιλεκτικά τις παραγωγικές τάξεις. Σ' αυτές όμως, μαζί με τα ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα, περιλαμβάνονται και δυναμικές ομάδες μικροϊδιοκτητών, στο μέτρο που η κοινωνική ενσωμάτωση της τοπικής παραγωγικής βάσης ευνοείται από τη διαπλοκή των λειτουργιών και συνοδεύεται από

τη συνεχή διεύρυνση των παραγωγικών δικτύων και την πολυσθενή δομή των νοικοκυριών.

Μια άλλη διαπίστωση της έρευνας αφορά ακριβώς την τάση διεύρυνσης της ακτίνας των χωροθετικών επιλογών προς το περιβάλλον του Δήμου, τάση που εντοπίζεται στη δεύτερη γενιά μεταναστών, ό-

πως και στις κατηγορίες πληθυσμού με υψηλότερο επίπεδο εισοδήματος και μόρφωσης. Ξεκινώντας από ανάλογες διαπιστώσεις, στο πεδίο της γεωγραφίας της συμπεριφοράς¹⁰ τείνουμε συχνά ν' αποδώσουμε μια «κυριαρχική» αντίληψη του χώρου στις κατηγορίες πληθυσμού που έχουν «κυριαρχική» θέση στην κοινωνικοοικονομική ιεραρχία. Ωστόσο παρατηρούμε εδώ ότι στις εξωστρεφείς χωροθετικές συμπεριφορές υπερεκπροσωπείται όχι μόνο η ελίτ της τοπικής κοινωνίας αλλά και οι απασχολούμενοι στο εμπόριο, οργανικό τμήμα της παραγωγικής της βάσης, στελέχη μικρών οικογενειακών επιχειρήσεων οι οποίες προέκυψαν από την επεξεργασία εναλλακτικών προς τις τάσεις αποβιομηχάνισης επαγγελματικών λύσεων. Οι λύσεις αυτές, πέρα από την αύξηση της μικροϊδιοκτησίας και της αυταπασχόλησης, περιλαμβάνουν και τη μετατόπιση των επιχειρήσεων στα όρια της μεταποίησης και του εμπορίου, όπου μπορούν να μεταβάλουν αντικείμενο με βάση τις υπάρχουσες παραγωγικές διασυνδέσεις, να αξιοποιήσουν το υπάρχον στεγαστικό απόθεμα και, μαζί, την ανοχή της τοπικής κοινωνίας. Η τάση διαγενεακής διαφοροποίησης των επαγγελματικών πρακτικών δεν φτάνει στην πλήρη ρήξη με την οικογενειακή παράδοση και συνοδεύεται από στρατηγικές ελαχιστοποίησης του «κινδύνου» μετεγκατάστασης από το Δήμο, αφού η ιδιοκατοίκηση, αντικείμενο των οικογενειακών στρατηγικών, φαίνεται να έχει σημασία για τη διαμόρφωση του επιπέδου εισοδήματος. Έτσι, η τάση διεύρυνσης της ακτίνας των χωροθετικών επιλογών συνδέεται στην πραγματικότητα με τους όρους αστικής ενσωμάτωσης που υπαγορεύει η παράλληλη ανάπτυξη ισχυρών βιομηχανικών και τριτογενών συγκε-

ντρώσεων στο περιβάλλον του Δήμου, όρους που συνίστανται σε μια ιδιότυπη διαλεκτική εσωστρέφειας/εξωστρέφειας η οποία ευνοεί την ανάπτυξη ανελικτικών τάσεων χωρίς την παράλληλη ένταση των διαχωριστικών πιέσεων.

Καίριος σε μια τέτοια διαδικασία είναι ο ρόλος της οικογένειας στη διαχείριση του αποθέματος. Η έρευνα διαπιστώνει την ισχυρή τάση τοπικής συσπείρωσης της ευρύτερης οικογένειας, που, πέρα από το εκπαιδευτικό και το στεγαστικό κεφάλαιο, επενδύει και σε επιχειρήσεις τοπικών συμφερόντων. Το τοπικό δίκτυο συγγένειας καλύπτει ακόμα ανάγκες καθημερινής αλληλοβοήθειας στις ασθενέστερες κοινωνικές κατηγορίες, όπως και ενισχύει τις ανελικτικές τάσεις στα δυναμικότερα τμήματα πληθυσμού. Η παράλληλη εξασφαλιστική/ανελικτική λειτουργία των οικογενειακών στρατηγικών στο πλαίσιο της μεταπολεμικής φάσης επέκτασης του αθηναϊκού χώρου είναι γνωστή βέβαια στη σύγχρονη έρευνα.¹¹ Στο παράδειγμα του Μοσχάτου αναδεικνύεται η τοπική λογική αυτής της διαδικασίας, η σύνδεσή της με το μικτό χαρακτήρα των οικονομικών συγκεντρώσεων και τον πολυσυλλεκτικό χαρακτήρα των τοπικών κοινωνιών.

Για την προσέγγιση των αναπαραστάσεων του χώρου μελετώνται οι αντιλήψεις που διαμορφώνονται στο πλαίσιο του τοπικού πληθυσμού, σχετικά με τη λειτουργία, την εικόνα και τη διάρθρωση του οικισμού, μέσα από την επεξεργασία πρωτότυπων κλιμάκων γνώμης, με τη μέθοδο της παραγοντικής «ανάλυσης σε κύριες συνιστώσες».

Κύρια διαπίστωση η αξιολογική φόρτιση των νοητικών εικόνων του χώρου, ενδεικτική της σημασίας της χωρικής εμπειρίας για την εγκατάσταση συλλογικών ταυτίσεων. Απο-

δίδοντας την ατμόσφαιρα της ζωής στο Μοσχάτο,¹² οι εικόνες αυτές μαρτυρούν το επίπεδο αποδοχής, από τις διάφορες ομάδες πληθυσμού, των κοινωνικών προοπτικών με τις οποίες συναρτάται το καίριο ή το αναγκαίο της επιλογής του τόπου εγκατάστασης. Παράμετροι μιας τέτοιας αξιολόγησης της χωρικής εμπειρίας είναι ο χρόνος παραμονής και το είδος της αστικής εμπειρίας ανάλογα με την τοπική προέλευση και το εύρος των μετακινήσεων. Κύρια παράμετρος το «κόστος» που θα είχε η ενδεχόμενη μετεγκατάσταση για κάθε κοινωνική ομάδα, σε συνάρτηση με τη διαπραγματευτική της ικανότητα ως προς τις δυνατές ή αναγκαίες παρεμβάσεις στο χώρο.

Τα επιχειρήματα που τεκμηριώνουν την «καταλληλότητα» του τόπου εγκατάστασης δεν αφορούν εκ πρώτης όψεως τις ιδιαιτερότητές του, αλλά εν γένει την «ποιότητα του περιβάλλοντος», αντλούμενα από ένα σύνολο στερεοτύπων της σύγχρονης πόλης. Ο βαθμός παρεμβολής στερεοτύπων στην οπτική που υιοθετούν οι διάφορες κατηγορίες πληθυσμού εξαρτάται από το είδος της κοινωνικοεπαγγελματικής ένταξης και από το επίπεδο εκπαίδευσης. Οι συλλογικές νοητικές εικόνες του χώρου αποτιμούν την «αστικότητα» του, κατά την ίδια έννοια που αποτιμούν και το επίπεδο κοινωνικής ενσωμάτωσης των ομάδων που τον μοιράζονται. Λειτουργώντας επικοινωνιακά, οι αναπαραστάσεις του χώρου αρθρώνονται γύρω απ' ό,τι ανάγει την εμπειρία του τοπικού στην ολότητα της πόλης. Προτείνουν τις «ιδιαιτερότητες» ως τα συγκριτικά πλεονεκτήματα που η τοπική κοινωνία διεκδικεί στη σχέση της με την ολότητα αυτή. Το «ανθρώπινο περιβάλλον» του Μοσχάτου σήμερα εγγυάται την εξέλιξη μιας βιομηχανικής/μεταναστευτικής κοινότητας

σ' ένα προάστιο με βελτιωμένη θέση στην ιεραρχία κοινωνικής ισχύος, ανασκευάζοντας την τοπική ιστορία με όρους στρατηγικής.

Σε κάθε περίπτωση, οι συλλογικές νοητικές εικόνες του χώρου δεν οργανώνονται γύρω από καθαρά «χωρικά» δεδομένα αλλά τα συνθέτουν με «κοινωνικά» δεδομένα σε χωροχρονικά συγκροτημένα σύνολα. Η κοινωνία, ο χώρος της, το χρονικό βάθος και η προοπτική της επιβεβαιώνουν από κοινού την ενότητα αυτών των αυτοσχέδιων τοπολογικών ντοκουμέντων και την ίδια τη δική τους συνάφεια. Η συνεισφορά στη συγκρότηση τέτοιων συνόλων εξαρτάται από το χρόνο παραμονής, το φύλο ή την ηλικία, με άλλα λόγια, από τον τρόπο και την ανάγκη ενσωμάτωσης στα τοπικά κοινωνικά δίκτυα.

Χαρακτηριστικό: οι αναπαραστάσεις του χώρου διαχωρίζουν σταθερά την οικιστική φυσιογνωμία από τη βιομηχανική λειτουργία του Δήμου, δημιουργώντας δίπολα που υπονοούν τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους η διάρθρωση του χώρου επηρεάζει την κοινωνική μας ύπαρξη. Η υιοθέτηση οπτικής γωνίας εξαρτάται από το φύλο και από την απασχόληση, δηλαδή από τις δραστηριότητες μέσα από τις οποίες βιώνουμε το χώρο. Τούτη η παράδοση «απώθησης» δεν έχει μόνο ρητορική σκοπιμότητα ως προς τις συνθήκες έρευνας, αλλά και δείχνει ότι οι κοινωνικές/λειτουργικές συνυπάρξεις επισημαίνονται ως πραγματικότητα κι όχι ως όχληση, ως στοιχείο της λειτουργίας και ίσως της ιστορίας του χώρου που δεν υπονομεύει τους δεσμούς της τοπικής κοινωνίας μ' αυτόν.

Σαν συμπέρασμα: η επιλογή της εγκατάστασης ή της παραμονής στο Δήμο Μοσχάτου πλασιώνεται από ένα σύνολο χωροθετικών επιλογών

που διαφοροποιούνται με κοινωνικο-επαγγελματικά κριτήρια, εξασφαλίζοντας στις επιμέρους κατηγορίες πληθυσμού τη δυνατότητα να προωθήσουν, μέσα από ένα ορισμένο ρόλο στην εξέλιξη της τοπικής κοινωνίας, τη διασφάλιση ή τη βελτίωση της κοινωνικής τους θέσης. Οι αναπαραστάσεις του χώρου δικαιώνουν και καθοδηγούν τις χωροθετικές συμπεριφορές, ενσωματώνοντας τις ανάγκες και τις προοπτικές που αντιπροσωπεύει για κάθε κοινωνική ομάδα η παραμονή στο Μοσχάτο.

Οι μορφές οικειοποίησης του χώρου αναφέρονται σταθερά στις τοπικές ιστορικές και πολιτισμικές ιδιαιτερότητες, με εμφανή την ένταση της συλλογικής μνήμης, τη συνείδηση της εντοπιότητας, τη συναισθηματική προσήλωση στον τόπο εγκατάστασης, στοιχεία που οι διάφορες ομάδες πληθυσμού αφομοιώνουν στις ανελικτικές ή εξασφαλιστικές τους βλέψεις και δυνατότητες. Σε πρακτικό και συμβολικό επίπεδο, η τοπική κοινωνία επαναπροσδιορίζει διαρκώς την «ιδιαιτερότητά» της χωρίς να παραιτείται από τη δυνατότητα ν' αναγνωρίζεται σε μια ιστορική διαδρομή, σε μια χωρική δομή, σε ένα ιδιαίτερο πρότυπο συμβίωσης.

Ο επαναπροσδιορισμός της «ταυτότητας» συνδέεται με τη μεταβολή του μητροπολιτικού ρόλου της τοπικής κοινωνίας. Οι διαδικασίες οικειοποίησης του τοπικού αναφέρονται διαρκώς στην ολότητα της πόλης, επειδή οι δεσμοί που εγκαθίστούν οι διάφορες ομάδες του αστικού πληθυσμού με τους τόπους δράσης τους δεν είναι αποτέλεσμα πάγων αντανακλαστικών ούτε επιβιώσεις παραδοσιακών συμπεριφορών. Είναι, αντίθετα, τρόποι αφομοίωσης της αστικής δυναμικής, τρόποι συμμετοχής στο «κοινωνικό παιχνίδι» που εξελίσσεται δυνάμει της πόλης

ως συνθήκης του πολίτη. Οι χωρικές ταυτόσεις είναι έκφραση της πολυπλοκότητας της πόλης, της ανεξάντλητης δυνατότητάς της να διδάσκεται από την «κοινωνική ευρηματικότητα» των πολιτών και να διαχέει τους τρόπους που αυτοί επινοούν για να τη μοιραστούν.

Τέτοια συμπεράσματα δικαιώνουν την προσέγγιση που επιχειρεί η έρευνα της διαχείρισης της συλλογικής εμπειρίας του αστικού χώρου ως εμπειρίας του διαλόγου ανάμεσα στην κοινότητα και την πόλη. Αυτού του είδους η διαχείριση εξαρτάται από την ικανότητα αυτοπροσδιορι-

σμού των τοπικών κοινωνιών, ικανότητα που ενδιαφέρει τόσο την επισημονική έρευνα όσο και τις αστικές πολιτικές. Η κατανόηση των μορφών κοινωνικής δράσης και των μορφών κοινωνικής συσπείρωσης στις πόλεις, η κατανόηση των αναγκαιοτήτων και των στόχων, των ρητών και άρρητων θέσεων, των προθέσεων και των επιφυλάξεων του αστικού πληθυσμού σε ό,τι αφορά την οργάνωση του χώρου, είναι αναγκαία για σχεδιασμό της ανάπτυξης με τρόπο αντάξιο της πόλης, δηλαδή με παρεμβάσεις στις εντάσεις της και όχι στην πολλαπλότητα των εκδοχών της.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για μια εισαγωγή στη σχετική επιστημονική παράδοση βλ. Bailly A. S. (1977), *La perception de l'espace urbain. Les concepts, les méthodes d'étude, leur utilisation dans la recherche urbanistique*, Paris: Centre de Recherche d'Urbanisme.

2. Η σύνδεση των χωρικών συμπεριφορών με τα κοινωνικοεπαγγελματικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού υπήρξε μετά το '70 βασικό εργαλείο προσέγγισης του ζητήματος του «κοινωνικού διαχωρισμού». Πρβλ. Pinçon-Charlot, M., Preteceille, E., Rendu, P. (1986), *Ségrégation urbaine. Classes et équipements collectifs en région parisienne*, Paris: Anthropos, και, στο ελληνικό παράδειγμα, Μαλούτας, Θ. (1990), *Αθήνα, κατοικία, οικογένεια. Ανάλυση των μεταπολεμικών πρακτικών στέγασης*, Αθήνα: Εξάντας. Πρωτοπόρος ο θεωρητικός της «κοινωνικής μορφολογίας» Halbwachs, M. (1913), *La classe ouvrière et les niveaux de vie. Recherches sur la hiérarchie des besoins dans les sociétés contemporaines*, Paris: Alcan. Στη συστηματοποίηση της προσέγγισης αποφασιστική η συνεισφορά των Chombart de Lauwe, P. H., Antoine, S., Couvreur, L., Gautier, J., et al. (1951-1952), *Paris et l'agglomération parisienne*, Paris: PUF.

3. Βλ. Παναγιωτάτου, Ε. (επιστημονική υπεύθυνη), Σαγιάς, Ι., Μάρκου, Μ., Μαλούτας, Θ., Σπουρδαλάκης, Μ., Κοσμετάτος, Γ. (1994-1996), *Δήμος Μοσχάτου. Παραγωγική αναδιάρθρωση της βιοτεχνίας. Χωρικές και κοινωνικοοικονομικές επιπτώσεις*, Τελική Έκθεση Ερευνητικού Έργου ΕΜΠ / Εργαστήριο Σχεδιαστικής Μεθοδολογίας και Ρύθμισης του Χώρου / ΓΤΕΤ / Δήμος Μοσχάτου, Αθήνα.

4. Πρβλ. Lefebvre, H. (1974), *La production de l'espace*, Paris: Anthropos: Soja, W. E. (1989), *Postmodern Geographies*, London: Verso: Joseph, I. (1996), «Les compétences de rassemblement. Une ethnographie des lieux publics», *Enquête*, 4 (2. semestre): 107-122.

5. Για μια εισαγωγή στην παράδοση των κοινοτικών μελετών, βλ. Χασιτάγλου, Β., (1981), *Κριτική ανάλυση των κοινωνικών θεωριών για τον αστικό χώρο. Μια επιστημολογική προσέγγιση*, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, όπως και Grafmeyer, Y. (1994), *Sociologie urbaine*, Paris: Nathan. Για τις σύγχρονες τάσεις στη σχετική έρευνα βλ. Agier, M. (1996), «Les savoirs urbains de l'anthropologie», *Enquête*, 4 (2. semestre): 35-58.

6. Πρβλ. Corcuff, Ph. (1995), *Les nouvelles sociologies*, Paris: Nathan.

7. Πρβλ. Jodelet, D. (1989), *Les représentations sociales*, Paris: PUF.

8. Βλ. De Singly, F. (1992), *L'enquête et ses méthodes: Le questionnaire*, Paris: Nathan. Για τις μεθόδους ανάλυσης δεδομένων βλ. Benzécri, J. P. (επιμ.) (1973), *L'analyse des données*, Paris: Dunod, και Sanders, L. (1989), *L'analyse statistique des données en géographie*, Paris: Reclus. Για την ποιοτική μέθοδο βλ. Ferraroti, F. (1983), *Histoire et histoires de vie. La méthode biographique dans les sciences sociales*, Paris: Librairie des Meridiens (α' έκδ. 1981).

9. Πρβλ. Young, M., Willmott, P. (1957), *Family and Kinship in East London*, London: Routledge and Kegan Paul, όπως και Coing, H. (1966), *Rénovation urbaine et changement social. L'îlot No. 4 (Paris 13e)*, Paris: Les Editions Ouvrières.

10. Πρβλ. Piolle, X. (1979), *Les citadins et leur ville. Approche de phénomènes urbains et recherche méthodologique*, Toulouse: Privat.

11. Πρβλ. Τσουκαλάς, Κ. (1986), «Εργασία και εργαζόμενοι στην πρωτεύουσα: αδιαφάνειες, ερωτήματα, υποθέσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 60, Αθήνα: ΕΚΚΕ.

12. Πρβλ. Sansot, P. (1984), *La poétique de la ville*, Paris: Klincksieck.